

Habsburg-emlékezet két világháború között*

Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010. 465 oldal*

Romsics Gergely nem először foglalkozik a Habsburg Birodalom két világháború közötti emlékezetével, első könyve az osztrák és magyar politikai elit ezzel összefüggő állásfoglalását elemezte.¹ Romsics újabb könyve² egy igen lényeges, a magyar történetírásban eddig még nem (vagy inkább kevésbé) vizsgált problémát választott témájának, amikor a Habsburg Birodalom képének alakulását elemzi a két világháború közötti időszak német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásában.

A szerző a könyv bevezető részében tisztázza elemzésének módszerét és alapvető forrásait, ami rendkívül kiterjedt, széleskörű német, osztrák és magyar anyagot foglal magában. Világosan leszögezi elméleti állását is, miszerint (felsorolva a nyolcvanas, de inkább a kilencvenes évektől domináns ideológiatörténeti, eszmetörténeti

irányzatokat) inkább a tudásszociológiai és mentalitástörténeti aspektusokat helyezi előtérbe. Kevésbé például a posztmodern megközelítést, amely kevesebb szöveg szorosabb olvasatát kívánná meg. Romsics ennek megfelelően forrásanyagát rendkívüli módon kiterjeszti, felduzzasztja, hiszen nagy történetírói munkák mellett számos politikai pamfletet, a szélesebb közönséget is megcélozni kívánó lektúrt, sajtóanyagot, irodalmi szövegeket, folyóiratokat, sőt tankönyveket is felhasznál elemzésében. Külön tisztázza azt az álláspontját is, miszerint például a nyelvjáték wittgensteini vagy a kulturális transzfer újabban meghonosodott fogalmait használva, szövegét elsősorban elemzendő és megértendő történetpoétikai *corpusként* kezeli, s nem célja így, mondjuk, az előremutató–regresszív ellentétpárok mentén történő ítéletalkotás.

A monográfia az elméleti alapok tisztázása után nagy ívben haladva vázolja fel a két világháború közötti német és osztrák történetpolitikai gondolkodás fő irányzatait. A német historiográfia legfontosabb jellemzőjeként azt állapítja meg (s ez persze az osztrákra, de részben a magyar vonatkozásokra is igaz), hogy ennek legfontosabb vonulata akkor a historizmus, pontosabban a szellemi-történeti elemekkel telített (a kettő viszonyát Romsics nem tisztázza) „későhistorizmus” volt, legalábbis a történettudomány fő pozícióit a harmincas évek közepéig ez birtokolta. Romsics üdvözlendő módon csatlakozik azokhoz az értelmezésekhez, amelyek ezt a historizmust nem a nemzeti szocializmus szellemi előkészítéseként (tehát akár a német *Sonderweg* oldalhajtásaként) értelmezik, mint ahogy ez a hatvanas években részben Lukács György nyomdokain gyakorta történt, de még Iggers alapvető művében is felbukkan.³ A

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Vö. Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2005.

² A jelen sorok szerzője a Romsics Gergely szóban forgó könyvének alapjául szolgáló PhD értekezés opponense volt 2007-ben. Mivel Romsics mostani szövege alapján azonos az említett PhD értekezés textusával, legitimnek tartom, hogy a következőkben alapjánam fenntartsam akkori véleményemet, azaz: az itt következők sok vonatkozásban fellelhetők 2007-es opponensi véleményemben.

³ Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

historizmus legfontosabb jellemzőjeként ugyanakkor az állam fogalmának a közép-pontba helyezését tekinti. Ez alapvetően szembenáll a *völkisch* irányzat központi kategóriájával, a néppel, s Romsics tulajdonképpen e kettő (tehát állam és nép) szembeállításában találja meg azt a magot, központi fogalmat, amelyből kibonthatók, konfigurálhatók a Habsburg Birodalom értelmezését előrevetítő, különböző szinteken megjelenített történeti narratívák. A historizmus államcentrikus gondolkodásának legfontosabb jellemzője – a szerző szerint – a történeti alapállás, azaz az államot történeti produktumnak tekinti s ezzel áll szemben a *völkisch* irányzat, illetve a *Volks-geschichte*, *Volktumskunde* nép (*Vol*k) fogalma, amely a legfontosabb és általános értékmérőként tekintett népet történelemnélküli, alkalmanként történelemelőtti, de leginkább történelem feletti, változatlan esszenciaként hiposztazálja, és ehhez viszonyítva rangsorolja a történeti faktumokat. A historizmus állam- és történelemcentrikus pozíciójának fő képviselői a két világháború közötti időszakban például Hermann Oncken, Ernst Troeltsch, Otto Hintze vagy Friedrich Meinecke (akit némi leegyszerűsítéssel és talán súlyánál jóval kisebb terjedelemben mutat be Romsics), valamint Johannes Haller (de őt inkább a *völkisch* szemlélet reprezentánsaihoz sorolnám⁴) voltak. Az ő műveikre leginkább az a jellemző a Habsburg-kérdés tekintetében, hogy – történeti–történetelméleti pozíciójukból is adódóan – alapvetően nem mutatnak érdeklődést ennek története és értékelése iránt. A historizmus ugyanis a német államiság fő ágensének, letéteményesének a Habsburgok ellenfeleit, Poroszországot tekinti, ami egyébként már a 19. század közepén lezajlott Sybel–Ficker vitában is egyértelmű.

Annál inkább jellemző a Habsburgokkal való foglalkozás az ellentétes irányzatra, a *Volksgeschichte*-re, amelynek fő reprezentánsai például a teoretikus Max Hildebert Boehm, Hermann Aubin, Erich Keyser, de a földrajzos Albrecht Penck vagy Wilhelm Volz is ide kapcsolhatók. (Romsics részletesen foglalkozik ezen irányzat kialakulásával, például az előzményekkel – Turnvaterrek, Jahn, Ernst Moritz Arndt, Paul Lagarde, Heinrich von Treitschke, pángermánok –, valamint intézményeivel és alapvető fogalmaival, mint a *Grenzdeutschtum*, *Auslandsdeutschtum*, *Volkstumskampf* stb.). A *Volksgeschichte* a történetileg, tehát mesterségesen létrejött Habsburg Birodalmat, a történelem feletti német nép, a német népi érdekek szempontjából inkább károsnak, de legalábbis indifferensnek tekinti. Hiszen azt kizárólag a saját dinasztikus érdekei, a *Hausmacht* kiépítése és megőrzése mozgatja kialakulásától kezdve egészen a török kiűzéséig, sőt a 18. századi újjárendezés után is. (Itt szeretném megjegyezni, hogy ez természetesen nem kizárólagos, hiszen a Székfü Gyula által is felidézett Maja Depner a Habsburgok 16. századi délkelet-európai szerepvállalását a német népi érdekekkel egybevetőnek tekinti, sőt szerinte azt éppen ez a népi érdek motiválta.⁵ Egyáltalán nem szerepel ezenkívül a dolgozatban a *Südost-deutsche*-, később *Südost-forschungen* alapító atyjának, Fritz Valjavecnek a neve, aki híres *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten* című művében, de folyóiratában is Romsics értelmezésének ellentmondó álláspontot foglal el.⁶)

⁴ Erős Vilmos: *A balti német történészek a nemzetiszocializmus szolgálatában*. Klio, 7. évf. (1998) 1. sz. 144–145.

⁵ Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart, 1938.

⁶ Valjavechez magyarul lásd: Orosz László: *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközéspontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában*. Századok, 136.évf. (2002) 1. sz. 43–89.; uő.: *Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Néme-*

Különösen megerősödik azonban a Habsburgokkal szembeni averzió a 19. századi történelemre vonatkozóan, amikor a *Volkgeschichte* egyenesen a Habsburgok árulássorozatáról beszél, amelynek során végképp megtagadják a német népi érdekeket. Romsics különösen három momentumot emel ki: 1806-ot (tehát a Német-Római Birodalom megszűnését), 1848-at, illetve 1866-ot, amikor a Habsburgok szembekeülnek Poroszországgal, valamint az első világháborút, amikor IV. Károly különbke törekvéseivel az egész német háborús erőfeszítéseket aláaknázza. A Habsburgok ezen árulássorozatáról való fabula azután számos következménnyel jár, akár az egyes történeti szereplők imázsának a megformálásában, akár az egyes korszakok megítélésében, hiszen ennek fényében kapja rossz hírét Mária Terézia, II. József (ők azért nem minden esetben), különösképpen azonban Metternich (ő mindig), illetve az abszolutizmus egyéb képviselői és persze a dekadens-liberális, a népi érdekekkel mit sem törődő Rudolf vagy az említett IV. Károly.

Bár Romsics aktuálpolitikai kérdésekkel, áttételekkel kevésbé foglalkozik, azért – éppen, mondjuk, IV. Károly kapcsán is – érdemes lett volna röviden megemlíteni, hogy – bár a *Volkgeschichte* csak a húszas években konstituálódott többé-kevésbé egységes irányzattá – már az első világháború alatt kiformalódott a két irányzat közötti opposíció a német történetírásban. Igen sokatmondó az, hogy Meinecke, Troeltsch, Hintze, Oncken, Hans Delbrück, Max Weber, Friedrich Naumann (tehát a historizmus képviselői) az államrezonon alapuló s részben IV. Károlyhoz is utat találó meg egyezéssel békét (*Verständigungsfrieden*) szorgalmazták, míg a *Volkgeschichte* egyik közvetlen előzményeként számon tartott pángermán történészek, kitüntetetten például a modern német társadalomtörténet atyjaként aposztrofált Karl Lamprecht, a vi-

lágháború végéig folytatták a teljes német győzelemre, tehát a további hódításra, a világhatalmi, világhatalmi pozícióra apelláló politikai tevékenységüket.⁷

A monográfia második nagyobb egységében az osztrák történetpolitikai gondolkodást elemzi Romsics, az előző részben kifejtett alapokon és nyomvonalon. Legfőbb következtése az, hogy (részben érthető módon), bár az osztrák történetpolitikai gondolkodásban is nagy jelentőségű volt, és a történettudományban intézményesült is a *völkisch* gondolatra építő *Volksgeschichte* (Adolf Helbok, Harold Steinacker, Heinrich Kretzschmayr vagy akár Wilhelm Schüssler személyében, de itt bizonyos vonatkozásban a nagy településtörténész Alphons Dopsch is megemlíthető⁸), az osztrák recepció alapvetően eltér a némettől. Ennek részben a politikai helyzet az oka, hiszen 1938-ig, te-

⁷ Klein, Fritz: *Die deutschen Historiker im ersten Weltkrieg*. In: Streisand, Joachim (Hrsg.): *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*. Bd. 2. Berlin, 1965. 227–230.; Ramhardter, Günther: *Geschichtswissenschaft und Patriotismus*. (Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918). Wien, 1973.

⁸ Itt jegyzem meg, hogy Konrad Schünemann nem elemzi Romsics, pedig az ő *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*ja kitűnő vizsgálati terep arra, hogy a *Volksgeschichte* hogyan manipulál a Habsburgokkal. Igaz, ő nem osztrák, ez viszont Romsics korábbi tézisének (Karl Popper fogalmát használva) „falszifikációs” próbáját veti fel, miszerint a német *Volksgeschichte* inkább elutasító volt a Habsburgokkal szemben. Vö. Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Bd. 1. Berlin, é. n. Mint ismeretes, a magyar népiségtörténet képviselői, különösen Szabó István, jelentős vitákat folytattak a német szerzővel, főként a magyar várostörténet, városalapítás kérdéseiben. Lásd: Szabó István: *Schünemann Konrád: Die Entstehung des Staetwesens in Südosteuropa* című könyvéről. Föld és Ember, 9. évf. (1930) 72–75.; Szabó István: *Visszontválasz Schünemann Konrád válaszára*. Föld és Ember, 9. évf. (1930) 318–319.

hát az *Anschluss*ig, egy a legitimista ideológiára sokban építő, autoritárius katolikus keresztény néppárt van uralmon Ausztriában, amely saját politikai identitása megalapozásához természetesen a Habsburgokkal való folytonosságra épít, és így alapvetően pozitívan értékeli őket. A Habsburgok legjelentősebb apologétái ebben az időszakban azonban az ún. *gesamtdeutsch* történetfelfogás képviselői voltak, elsősorban Heinrich von Srbik, aki az *Anschluss* után kétes politikai szerepet is vállalt. A *gesamtdeutsch* felfogás tulajdonképpen a kisméret/*kleindeutsch* (poroszpárti) és a *grossdeutsch*/nagy-német (Habsburg-párti) irányok egyfajta szintéziseként jött létre, s egyik fő törekvése a Habsburgok beépítése volt a német *völkisch* narratívába, ami Srbik munkáiban (már emblematikus és egyúttal monumentális Metternich életrajzában) sikerült is. Tetszetősek Romsics elemzései ebben a fejezetben azokban az esetekben is (például a Viktor Bibléről, de részben Srbikről írottak kapcsán), amelyek kimutatják, hogy a húszas évek elején készített, liberális fogantatású Habsburg értékelés a harmincas évek végén – néhány ecsetvonással – hogyan „konfigurálható” a *völkisch* felfogás szája ize szerint. Romsics meggyőzően mutatja be, hogy – különösen az *Anschluss* után – az osztrák hagyomány is alapvetően *völkisch*re hangszerelődött, s inkább Andreas Hofer, de főként persze Lueger vagy Schönerer állnak az identitásteremtés előterében. Ugyanakkor jelentős hatása volt még Hugo Hantschnak, aki az Otthmar Spannhoz kötődő hivatásrendi–legitimista, konzervatív hagyomány nagyformátumú folytatója – a háború után is. Értékesek és üdvözlendők az osztrák *Heimatsroman*, valamint az iskolai tankönyvek identitásteremtő technikáinak elemzései, kérdés persze, hogy ez a németek esetében miért marad el. Ez némiképp a dolgozat koherenciáját érinti és bontja meg.

A dolgozat harmadik nagyobb része a kérdéskör magyar vonatkozásaival foglalkozik, s a „kultúrtranszfer” jegyében történő

magyar lecsapódásait vizsgálja, ami további alkalmat ad a komparatív következtetések levonására. A két világháború közötti magyar történetpolitikai gondolkodás legnagyobb újdonságának, kihívásának ugyanis a szerző úgyszintén a *völkisch*, népi gondolat megjelenését tartja. Ez részben a hagyományos (a historizmussal érintkező), részben főként a Szekfü Gyula által képviselt szellemtörténeti pozíció legnagyobb riválisa, kihívása a szóban forgó időszakban, s Romsics alapvetően két irányzatot különböztet meg ennek történetében: a főként a Mályusz Elemér (de például Baráth Tibor által is – a kettőt, helyesen, nem egybemosva) fémjelzett birodalmi, illetve a népi írók (Szabó Dezső, de leginkább Németh László) által reprezentált emancipatorikus népiségtörténetet. (Ezek közötti átmenetnek értékeli azután például Bajcsy Zsilinszky Endrét és Szabó Istvánt.⁹) Jómagam egyébként sem Németh Lászlót, sem Asztalos Miklóst, sem pedig Kodolányi Jánost nem tekinteném sem *völkisch*nek, sem a népiségtörténet képviselőjének, ugyanakkor Romsics sikerrel érvel a „kultúrtranszfer” szempontjának alkalmazhatósága mellett. Hiszen az említettek Habsburg értelmezésében és értékelésében számos olyan közös elem található (nyilván a központi gondolat, az esszencia-

⁹ A jelen sorok szerzője számára nem egészen világos, miért tartja besorolhatatlannak Romsics Szabó Istvánt. Szabó egyértelműen a Mályusz képviselte (a némethez igen közel álló) népiségtörténet képviselője volt, ebben a vonatkozásban felfogásának minden lényeges elemét Mályusztól kölcsönözte (annak minden ellentmondásával együtt). A Szabó–Mályusz viszonyról lásd: Erős Vilmos: *Szabó István levelei Mályusz Elemérnek*. In: Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2005. 209–229.; Erős Vilmos (szerk.): *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Budapest, 2006.; továbbá az egész népiségtörténeti kérdéskörhöz is: Erős Vilmos: *Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)*. Néprajzi Látóhatár, 18. évf. (2009) 1. sz. 5–39.

lista, történelemfeletti nép fogalmának a maggondolatként való tételezése folytán, amiből már sok tekintetben konfigurálható a Habsburgokkal s persze a kiegyezéssel összefüggő averzió), amely rímelt a német *Volksgeschichte* elgondolásaira. Persze itt is tehető a tézist elméleti–falszifikációs próbára készítő ellenvetés, mert mi a helyzet Németh László (és sok történész, például Mályusz vagy Szabó István) által is osztott pozitív II. József képpel? Ebben a részben egyébként (az általam vitathatónak aposztrofált birodalmi és emancipatorikus népiségtörténet megkülönböztetése mellett) más megkérdőjelezhető álláspont is felbukkan. Mályusz Elemérnek a karizmatikus királyságról szóló tanulmánya például még aligha a népiségtörténeti megfontolásokból készült (sokkal inkább Max Weber tanulmányozása alapján), s hiányzik a Mályusz 18. századi képében alapvető *Türelmi rendelet* vagy *A Rákóczi kor társadalma* című nagyjelentőségű tanulmányainak az elemzése is.¹⁰ Ugyancsak hiányosságnak gondolom – hiszen a kor vitáinak, oppozícióinak felvázolásában, illetve a népiségtörténeti pozíció konstituálódásának megértéséhez ez alapvető – az ún. Századok körének, például Hajnal István és Domanovszky Sándor Habsburg kérdésben elfoglalt álláspontja ismertetésének elmaradását, pedig ők nagylelegzetű monográfiákat is készítettek József nádorról vagy Eszterházy Miklósról a Fontes sorozatban. Azután a Fontes-sorozatban testet öltő Habsburg kép (mondjuk Miskolczy Gyulával vagy Károlyi Árpáddal kiegészítve) szerintem külön fejezetet is igényelhetne, már csak azért is, mert a sorozat lényegében a Bécsi Magyar Történetkutató Intézetben koncipiálódott, s – a történészek levelezései világos bizonyítékok erre – itt különösen kimutatható lenne az osztrák hatás.

¹⁰ Mályusz Elemér: *A Rákóczi kor társadalma*. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves évfordulójára II. köt. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1935. 25–58.

A szerző a harmadik részt Szekfű Gyula, illetve az általa irányított Magyar Szemle (Ottlik György, Gratz Gusztáv stb.) körének a bemutatásával zárja, akik az állam- és történelemközpontú historizmusnak a leginkább fajsúlyos képviselői ebben az időszakban, s így a népi szemlélet legnagyobb ellenfelei. A német–osztrák kultúrtranszfer magyarázatával Romsics mindezt – szerintem helyesen – nem a labanc hagyományból vezeti le, s bemutatja, hogy mindebből következően (amiben azért a katolikus vonatkozások némileg elsikkadnak), hogyan marad Szekfű egész életművében (II. József kivételével) alapvetően pozitív a Habsburgok megítélése s ebből következően az általa „nagymagyar”-nak tekintett álláspont követendő mintaként való értékelése. Itt egyébként felhívnám a szerző figyelmét Szekfűnek *Az erdélyi szász történetírás* című, francia nyelven az *État et nation* című kötetben is megjelent nagyívű tanulmányára, amely a felvetett problémák számos további elemzését, árnyalását teszi lehetővé, így magának az erdélyi szász történetírás s történeti gondolkodás Habsburgokról kialakított képének vizsgálatát, illetve az itt jelentkező transzferek analízisét is.¹¹

Kérdésként merül fel ugyanakkor Szekfű kapcsán, hogy a Romsics által is elfogadott pragmatista–realista attitűd maradéktalanul érvényesül-e a felvázolt értelemben, s mindez mennyire következik logikusan – hogy a dolgozat fogalmi készleténél maradjanak – „konfigurálhatóan” a historizmus/szellem-történet mag- (*Kern*) gondolataiból. Persze még mindig szerencsésebb, ha Szekfű úgynevezett pragmatizmusát és realizmusát ebből, és nem, mondjuk, (az általam egyébként természetesen roppant nagyra

¹¹ Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás* I–II. Magyarságtudomány, 8. évf. (1943) 174–198., 325–373. Minderről lásd: Erős Vilmos: *A Szent István-i államtól Kárpát Európáig. (Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében.)* Limes, 23. évf. (2010) 2. sz. 15–30.

becsült) Bibó István „politikai szélkakas” metaforájából vezetjük le.

A monográfiához igen kiterjedt és alapos bibliográfia (részben forrásjegyzék) csatlakozik, amiből a jelen sorok írója szerint a korábban említettek – tehát Valjavec, Schünemann, Depner – mellett Roderich Gooss, Albert Brackmann, Peter Lundgreen, de leginkább a korábbi NDK történetírás (Hans Schleier, Hans Erich Volkmann) feldolgozásai hiányolhatók.¹² E műveket persze a szerző tekintheti meghaladottnak (azok is) és elavultnak, de ők részben jelenleg is a kérdéskörrel kapcsolatos viták jelentékeny résztvevői, ráadásul Romsics – meglátásom szerint – éppen az ő megközelítésükkal szemben jut új eredményekre. Ugyanez vonatkozik a magyar szakirodalomból Tokody Gyula Srbiáról, illetve a *gesamtdeutsch*/pángermán ideológiáról írt műveire vagy például Mérei Gyula, Irinyi Károly és Madaras Éva tanulmányaira.¹³ Ezek szintén hiányoznak a bibliográfiából, s a recenzens ezt nem csak – egy általa bizonyíthatóan nem osztott – debreceni, kolle-

giális szolidaritás okán hiányolja, hiszen – legalábbis az említés szintjén – Tokody munkáit a nemzetközi, angol–német szakirodalom máig idézi. Úgyisintén javasolom a következőkben az 1937-ben alapított, Szekfűhöz igen közel álló *Történetírás* című folyóirat áttekintését is, hiszen ott számos, a kérdéskörrel kapcsolatos elemzendő munka található.

Összességében az a véleményem, hogy ma már meglehetősen időszerű egy a Habsburg kérdéssel összefüggő történeti irodalomról szóló szintézis elkészítése. Ez azért is fontos/jelentőséggel telített lehet, mert a kérdéses historiográfia kitűnően tükrözné a történetírás alakulásának fő paradigmáit. Úgy gondolom, a korábbi, előbb politika-, később gazdaság-, társadalom-, majd eszme- és kultúrtörténeti ihletettségi megközelítések után nem véletlen a témakör újabban, emlékezet-történeti szempontból történő elemzése. Romsics Gergely jelen (és korábbi) könyve historiográfiai szempontból e „fénytörés”-ben értelmezendő, s az ilyen irányú művek között anyaggazdagságával, alaposágával, elméleti szempontjainak következetességével mindenképpen jelentős hely illeti meg.¹⁴

ERŐS VILMOS

¹² Vö. Klessmann, Christoph: *Osteuropafor-schung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich*. In: Lundgreen, Peter (Hrsg.): *Wissenschaft im Dritten Reich*. Frankfurt am Main, 1985. 350–383.; Hettling, Manfred (Hrsg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Göttingen, 2003. Nem találtam az irodalomjegyzékben például Lhotsky és Fellner átfogó historiográfiai feldolgozásait sem az osztrák történetírásról. Vö. Lhotsky, Alphons: *Österreichische Historiographie*. Wien, 1962.; Fellner, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

¹³ Vö. például: Tokody Gyula: *A fasiszmuskori osztrák és német történetírás néhány kérdése*. Acta Universitatis Debreceniensis. Debrecen, 1966. 131–145.; uő.: *Der Einfluß der revolutionären Veränderungen nach dem ersten Weltkrieg auf die großdeutsche Geschichtsschreibung. Die gesamtdeutsche Geschichtsauffassung*. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok II. köt. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1968. 67–117.

¹⁴ Befejezésképpen egy inkább technikai jellegű probléma: az egész kötetben ingadozik a szerző a német művek címlírásánál. A címekben a melléneveket hol erősen, hol gyengén ragozva írja. Nem tudom, mi a helyes eljárás, de (meg)érzésem szerint a német műcímekben szereplő melléneveket akkor is erősen ragozva kell leírni, ha a magyar szövegben határozott (de magyar!) névelő után állnak. A nem egységes használat azonban mindenképpen zavaró.